

Rock structures discovered in Kherones are the most ancient dwellings of the town similar to the semiearth-houses of Olvia, Berezan and other monuments of the North-Western Black Sea area. They appeared with foundation of the Dorian Kherones and existed in the first quarter of the 4th century B.C. In the middle of the 4th century B.C. ground stone structures appeared in the plates of the dwellings hollowed out in rock.

Одержано 12.06.89

Маловідомі матеріали археологічних досліджень монументальних споруд київського дитинця

© Ю. О. Коренюк

В статті розглядаються фрагменти тиньку, які, вірогідно, є залишками розписів, що існували в палацових спорудах київського дитинця.

Археологічні дослідження київського дитинця розпочалися понад півтора століття тому. На його території виявлені численні об'єкти, серед яких залишки рову і валу найдавнішої укріпленої території міста-городища та фортифікаційні споруди часів князя Володимира, житла рядових ремісників, некрополь язичницької доби, Десятинна церква (989—996 рр.) (рис. 1, 1) і князівські палаци, залишки яких розташовані на північний схід (рис. 1, 2), південь (рис. 1, 3) та захід від церкви (рис. 1, 4), а також на території городища (рис. 1, 5).

Багато питань, пов'язаних з часом виникнення, історичною топографією та роллю в подальшій історії Києва його найбільш давньої частини,— дитинця, можуть вважатися з'ясованими¹. Поряд з цим залишається чимало невирішених проблем, зокрема таких, що стосуються князівських палаців. Залишки їх настільки незначні, що не дають змоги більш-менш детально уявити зовнішній вигляд будівель, а в деяких випадках навіть їх плани. Дискусійним є також питання про час побудови північно-східного, південного палаців та палацу на території городища. Одні дослідники висловлюють думку про те, що вони з'явилися раніше, ніж була побудована Десятинна церква, інші вважають їх одночасними з церквою². І ті й інші основну увагу приділяють особливостям будівельної техніки. Хоч незначні розміри залишків мурування стін та фундаментів не дають безперечних доказів на користь однієї чи іншої думки.

Крім будівельних залишків при розкопках Десятинної церкви, північно-східного та південного палаців у великій кількості зустрічався ще один вид знахідок — уламки стінного тиньку з фрагментами розпису та мозаїки. Їх дослідження розширює відомості про традиції давньоруського малярства на самому ранньому етапі його розвитку, крім того воно може також доповнити відомості щодо датування палаців. До останнього часу ці матеріали не були об'єктом вивчення. У XIX ст. і

¹ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К., 1970.— С. 43—51; 55—64, 73—81; Киливич С. Р. Детинец Києва IX—первой половины XIII веков.— К., 1982.— С. 136, 137.

² Хвойка В. В. Древнейшие обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.— С. 69; Толочко П. П. Исторична топографія.— С. 56; Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.— С. 34, 35; Гончаров В. К. Светские постройки. // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 181; Киливич С. Р. Указ. соч.— С. 39—42, 66; Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.— С. 23; Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. // САИ.— 1982.— Вып. Е1 — 47.— С. 9.

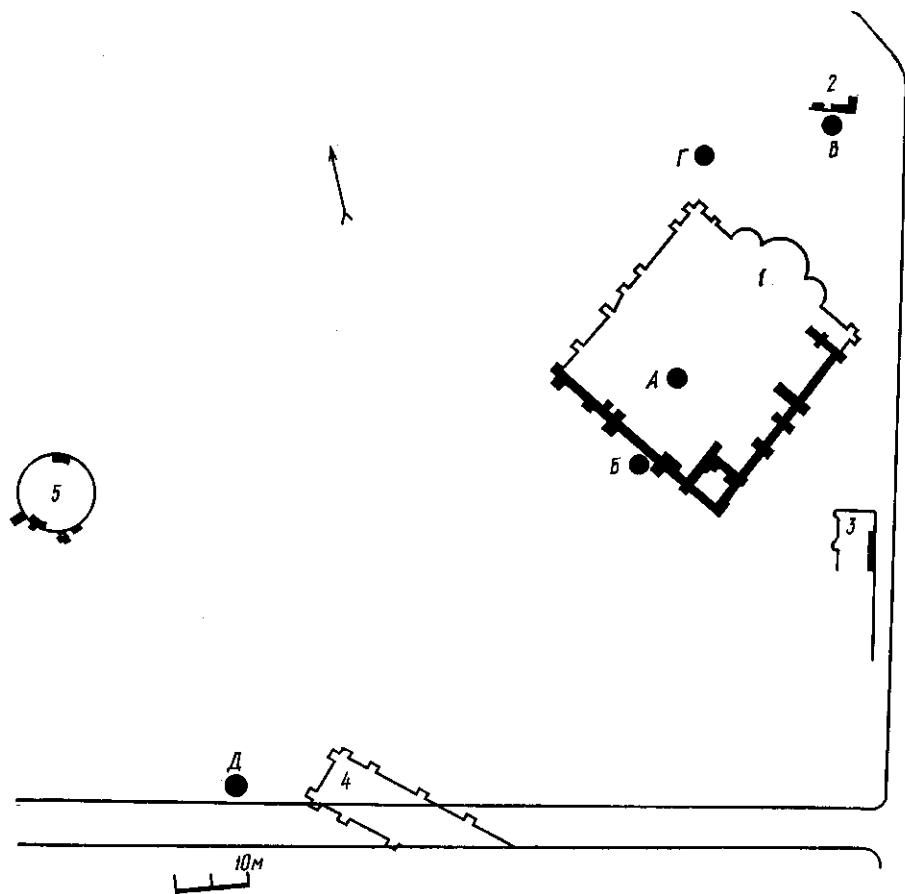

Рис. 1. Карта-схема розташування монументальних споруд на київському дитинці та місцезнаходження (А—Д) фрагментів штукатурки із залишками живопису з розкопок 1936—1939 та 1982 рр.: 1—Десятинна церква, 2—північно-східний палац, 3—південний палац, 4—західний палац, 5—палац на території городища.

при розкопках Десятинної церкви, і при виявленні північно-східного та південного палаців уламки тиньку, за винятком мозаїк, не привертати уваги. Основна маса залишків розпису знову потрапила в землю. Лише найбільш виразні фрагменти були відібрані і зберігалися у новобудованій церкві як реліквії³. Два з них із зображенням обличчя та руки були на той час опубліковані⁴. Їх місцезнаходження сьогодні невідоме, збереглися лише негативи, зроблені 1939 р. (рис. 2).

Матеріали розкопок В. В. Хвойки (1907—1908 р.) потрапили до Київського художньо-промислового і наукового музею⁵, а пізніше були передані Державному історичному музею УРСР, де зберігаються і дотепер. Фрагментів тиньку у цих матеріалах дуже мало, можливо, у процесі зберігання вони частково втрачені.

Матеріали розкопок Д. В. Мілеєва (1908—1914 рр.) після смерті дослідника залишилися нерозібраними і непаспортизованими. Частина їх було передано до археологічної комісії, а звітти — в Державний Ермітаж, частина (1911—1914 рр.) потрапила до Київського художньо-промислового музею, потім — до Державного історичного музею УРСР.

³ *Описание Десятинной церкви.*— К., 1872.— С. 11.

⁴ *Сементовский Н., Галмершмидт А.* Галерея киевских достопримечательных видов и древностей.— К., 1857.— Тетрадь VII.— С. 50.— Табл. IX.

⁵ *Киевский художественный и научный музей.*— К., 1913.— С. 46; Путівник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у Києві.— К., 1928.— С. 39.

Матеріали розкопок Т. М. Мовчанівського (1936—1937 рр.) частково було передано до того ж музею, частково до Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей». Туди ж потрапили матеріали розкопок М. К. Каргера (1938—1939 рр.).

Загалом на сьогодні у музеях зберігається близько 10 тис. фрагментів із розкопок киявського дитинця вказаних років. Потрапляли до музеїв вони у різний час, інколи через багато років після проведення розкопок, та інвентаризувалися без певної системи і без урахування даних польових досліджень, тому відомостей про те, при розкопках якої з будівель було виявлено ту чи іншу групу фрагментів, як правило, немає, здебільшого відомий лише рік розкопок. Отже при дослідженні цих фрагментів насамперед виникає питання про приналежність окремих груп фрагментів конкретним спорудам палаців чи церкви.

Вже в результаті початкового візуального ознайомлення з матеріалами в них чітко вирізняються три групи фрагментів, відмінних за складом розчинів. Досить докладні відомості про петрографічний склад тинькових розчинів усіх трьох груп фрагментів наведені в іншій праці⁶, тому зупинимось тут лише на найбільш характерних візуальних ознаках кожної з груп, які будуть нам необхідні при їх атрибуції.

Спільним для всіх варіантів вапняного розчину є те, що вони містять у своєму складі стебла соломи. Однак вміст мінеральних наповнювачів у різних варіантах неоднаковий, на підставі чого фрагменти можна розділити на три типи.

Перший тип. Візуально розчин щільний, сірувато-кремовий, на зламі дрібнозернистий, дуже міцний завдяки дрібнодисперсним домішкам пилоподібної фракції шлаку, кераміки тощо.

Другий тип. Візуально розчин світлого, майже білого кольору, грубозернистий (із залишками недопаленого вапняку), нещільний, з великою кількістю усадкових тріщин, дуже крихкий. Мінеральні домішки відсутні. Єдиним наповнювачем є солома, домішана у значній кількості.

Третій тип. Характеризується добре помітною двошаровістю, шари розчину різні за складом. Нижній ідентичний розчиніві тиньку другого типу (тобто без мінеральних домішок) із великим вмістом соломи. Верхній шар містить у своєму складі грубодисперсну кераміку (цементівку) та деяку кількість її пилоподібної фракції, що надає йому більшої міцності.

Дослідники, які вивчали Десятинну церкву, практично не ставили питання атрибуції трьох описаних типів тиньку. М. К. Каргер усі матеріали, виявлені при розкопках Десятинної церкви та палацу в 1937 р., беззастережно відніс до будівлі церкви. При цьому він дав відомості лише про два типи тиньку: білий крихкий та двошаровий з цементівкою у верхньому шарі (тобто про другий та третій типи)⁷.

Рис. 2. Фрагмент стінного живопису Десятинної церкви з розкопок XIX ст. (фото).

⁶ Коренюк Ю. О., Фурман Р. В. Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві // Археологія.— 1988.— Вип. 61.— С. 59.

⁷ Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1961.— Т. 2.— С. 50—52.

Посилаючись на працю М. К. Каргера, про ті самі (другий та третій) типи тиньку згадує і О. І. Комеч. Він звертає увагу на ту обставину, що всі залишки тиньку виявлено поза межами церкви, тому їх більш логічно пов'язувати з її зовнішніми частинами — галереями. Останні, як вважають багато дослідників, побудовані пізніше, вірогідно, у 30-і роки XI ст., з чим пов'язується друге освячення Десятинної церкви, про яке йдеться у літописі під 1039 р. Таким чином, з огляду на пізнішу добудову галерей, другий та третій типи тиньку, імовірно, датуються першою третиною XI ст.⁸ Приймаючи цю гіпотезу О. І. Комеча, можна досить переконливо пояснити належність усіх трьох типів тиньку Десятинній церкві: перший з них відноситься до центрального тринефного ядра храму, розписаного до 996 р., а другий та третій — до галерей, добудованих уже в XI ст.

Однак, порівнюючи розчини усіх трьох типів з розчинами тиньку розписів Софійського собору в Києві⁹, церкви на Золотих воротах (розкопки С. О. Висоцького, 1972 р.)¹⁰, Георгієвського собору (розкопки Я. Є. Боровського, М. А. Сагайдака, 1979 р.)¹¹, тобто київських храмів, що побудовані приблизно водночас із згаданою добудовою галерей Десятинної церкви, можна помітити аналогію саме з першим типом тиньку, а не з другим і третім, як можна було б сподіватися, приймаючи гіпотезу О. І. Комеча. Що ж до тиньку другого і третього типів, то кожен з них не має жодних аналогій серед названих пам'яток. Тому більш вірогідно припустити, що різні види тиньку належать різним спорудам.

Істотну допомогу в атрибуції груп фрагментів можуть надати щоденники польових досліджень експедиції Т. М. Мовчанівського (1936—1937 рр.)¹². В них є записи про знахідки окремих фрагментів тиньку та його скупчень, в деяких випадках подаються характеристики тинькових розчинів. Хоч у щоденниках дуже часто згадується про порушений шар ґрунту, є відомості й про те, що у деяких випадках на ділянках культурного шару, не зруйнованого розкопками та будівельною діяльністю минулих років, зустрічалися скупчення однорідного матеріалу, який найбільш вірогідно міг належати тій будові, поблизу якої його виявлено. Зважаючи на те, що дані щоденників не публікувалися, наводимо більш-менш розширені витяги, що стосуються знахідок тинькових фрагментів.

Найдокладніші відомості збереглися про розкопки південно-східного палацу, що проводилися 1936 р. Знаходимо їх у рукописі Т. М. Мовчанівського «Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі, Києва, Вишгорода, Райок, Городська» (1937 р.) і його щоденниках польових досліджень, а також щоденниках Л. А. Голубевої, Г. Н. Зацепіної, А. Маневського та ін. Оскільки матеріал в щоденниках розташований у послідовності проведення робіт, відомості про один об'єкт чергуються в них з відомостями про інші, на яких роботи проводилися паралельно. Не дотримуючись такої послідовності, згрупуємо дані відносно кожного з об'єктів, зберігаючи термінологію оригіналів.

У документах розкоп, на якому були виявлені залишки північно-східного палацу, називається по-різному: ділянка «А», «І», або «З/36». При дослідженні на цьому розкопі виявлено багато фресок XI ст. (з тексту не ясно, на якій підставі фрески датовано XI ст.— Ю. К.) та залишки кам'яно-цегляної споруди X—XI ст. (палацу — Ю. К.), орієн-

⁸ Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.— М., 1987.— С. 173.

⁹ Стріленко Ю. М. Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів в Софії Київській // Стародавній Київ — К., 1972.— С. 196. 197.

¹⁰ Висоцький С. А. Золотые ворота в Киеве.— К., 1982.— С. 59—62.

¹¹ Боровский Я. Е., Сагайдак М. А. Археологические исследования верхнего Киева в 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 52—57.

¹² НА ІА АН УРСР.— Ф. 10.— № 8; Ф. 20.— НМК/к. 9—45; ІА/к. 46—52, 65.

тованої по лінії північний захід — північний схід. Вона має такі розміри: довжина — 5,85 м, ширина — від 0,8 до 2,25 м, висота над фундаментом — до 0,55 м у північно-західній частині і близько 0,45 м у південно-східній частині. В південно-східній частині кладка виступає, можливо, пілястра, її довжина — 1,7 м, ширина — 1,13 м, висота — 0,4—0,45 м. (Тут, безперечно, помилка. Виступ не є пілястрою, це уламок стіни. На негативах, що зберігаються в архіві ІА АН УРСР під інв. № 7897, 364, 36; 7898, 366; 7894, 360, 36, добре видно нерівну поверхню зламу кладки, яка створює торець виступу. Таким чином, цей фрагмент являв собою кутову частину споруди, від якої збереглася ділянка однієї стіни довжиною 5,85 м і другої — 1,7 м — Ю. К.). У північно-західній частині, можливо, існував вихід, про що свідчить характерно затертій тиньк на фрагменті стіни шириною 1 м і довжиною 1,3 м.

Забутівка (фундамент — Ю. К.) кам'яна, із залізистого пісковика неправильної форми, залитого вапняним розчином крихкої структури, з незначною домішкою кераміки. Нижній ряд каменю укладено на суглинковій підсипці товщиною 0,3—0,5 м, ще нижче лежить підгрунття — суглинок і лес. В кладці стіни шматки залізистого пісковика чергуються з тонкою плитковою цеглою розміром 29 × ... см. Розчин кладки міцніший, ніж на забутівці, в ньому більше домішок товченої кераміки.

На рівні кладки будівлі виявлено кілька груп будівельних залишків (групами в щоденниках названі скупчення матеріалу в нерушеному культурному шарі. Кожна група має цифrome позначення — Ю. К.).

Група 1. Залишки простежуються на відстані близько 8 м на південь від стіни будівлі (палацу — Ю. К.). Верхній шар із вапняного розчину з керамічними залишками. На відстані 1,9 м від її західного кінця лежать залишки кладки розміром 0,37 м по осі схід — захід, а по осі південь — північ — 0,74 м. Кладка ґрунтується на субструкції з вальцьованої глини і являє собою розчин з великими домішками товченої кераміки, що скріплює не цілу цеглину, а її уламки. Кладка не належить будівлі X—XII ст. Знайдено також фрагмент розчину з мозаїкою.

Група 2. Прилягає до північно-східного кінця кладки і продовжується на південь від неї. Представлена крихким вапняним шаром і шаром цементівки, у якому містяться камені чорного кварциту, шифер, уламки плиткової цегли завтовшки 2—2,5 см, уламки ранньофеодального посуду. Розчин цементівки походить від завалу якоїсь будівлі, можливо, XII ст. (з тексту не зрозумілі підстави для датування XII ст. — Ю. К.). Тут знайдено фрагменти фресок, і зокрема, фрагмент із зображенням обличчя з оком (зберігається в Державному історичному музеї УРСР — фонд «Київська Русь», В-21/1911 — Ю. К.).

На південь від кладки (палацу — Ю. К.) на відстані 8,4 м виявлено групу будівельних матеріалів зі значними залишками дрібних шматків фресок і мозаїки. Серед зразків мозаїки привертають увагу уламки із заокругленим краєм, а також значна кількість уламків мозаїчного скла. Можливо, що в цьому місці з мозаїчного напівдабриката виготовлялися смальтові кубики. На цьому ж розкопі виявлено багато мармуру і річкової гальки.

Група 3. Прилягає до північної стіни (палацу — Ю. К.) і являє собою руїни стіни, що впала. Верхній шар складається із тонкої плиткової цегли і масивних шматків обмазки стіни зі слідами фресок. Фрески лежать зображенням донизу. В шматках вапна помітні значні домішки соломи і товченої цегли. В північно-західній частині групи плити вапняної обмазки лежали правильним рядом лицем до землі (рис. 1, 2 В) Трапляються дуже дрібні, яскраво пофарбовані шматки фресок. Східна частина групи 3 являє собою хаотичне нагромадження шматків вапняного розчину зі значними домішками со-

ломи. На вапняній обмазці залишилися сліди сильного випалу»¹³.

Отже, в районі північно-східного палацу було виявлено кілька груп будівельних залишків, які відрізнялися за характером матеріалу. Це дало підстави дослідникам датувати їх різним часом. Крім того, виявлено скупчення смальти, можливо, залишок майстерні по виготовленню кубиків із смальтового скла для мозаїк Десятинної церкви. Що стосується будівельних залишків групи 3, які безпосередньо з'єднуються зі стіною північно-східного палацу, то, виходячи з наведеного опису, ці залишки містять тиньк третього типу (вапняний розчин зі вмістом соломи та товченої цегли — цементівки). Оскільки цей тиньк лежав «правильним рядом», лицем до землі поблизу стіни північно-східного палацу, — є всі підстави віднести його до будівлі цього палацу. Однак такий тиньк виявлено не тільки поблизу стін останнього.

1937 р. експедицією Т. М. Мовчанівського біля північно-східного рогу Десятинної церкви було закладено розкоп розміром 10×10 м, де трапилось кілька цікавих знахідок. У щоденниках авторів дослідження цього розкопу називається «дільниця 2», або «дільниця 3/37». Найбільш докладні дані відносно цієї дільниці знаходимо у щоденнику Д. П. Натансон. «Грунт на дільниці пухкий, мішаний. На відстані 0,4 м від східної стіни (розкопу — Ю. К.) і 3,82 м від південної, на глибині 1,66 м знайдено фрагмент кладки старої Десятинної церкви довжиною 2,70 м по лінії схід — захід і 1,32 м на північ — південь. Він складається із правильних рядів цегли розміром 0,28×0,24×0,15 м. Цегла рожевого кольору з домішкою кварцевих зерен, з'єднаних міцним розчином цементівки з товщиною швів приблизно 0,03 м. При порівнянні цієї цегли з цеглою з фундаментів Десятинної церкви на південно-східному розі виявилось, що розміри, колір та структура цегли в обох фрагментах однакова (з наведеного опису цегли виходить, що цей фрагмент кладки не може належати стародавній церкві, а, вірогідно, є залишком церкви часів Петра Могили, збудованої 1635 р. — Ю. К.). На глибині 2,95 м — жовтий суглинковий ґрунт. В центрі розкопу (рис. 1, 1Г) на тому ж рівні знайдено велику групу будівельних залишків виключно із стародавньої цегли, можливо, X ст. Цегла жовтого кольору з домішками кварцевих зерен, добре обпалена, товщиною 0,02—0,03 м.

Зустрічається кілька шматків фігурної цегли з трикутним торцем розміром 0,25—0,16 м. Цегла перемішана з уламками фресок. Знайдено також невеликий кутовий фрагмент стіни з фрескою, яка добре збереглася і має ознаки орнаменту. Весь комплекс цегли дуже подібний до споруди, знайденої під час розкопок 1936 р. Цегла наведеного фрагмента тонка — 0,02 м, розміром 0,32×0,21 м жовто-бурого кольору з великими домішками кварцевих зерен. Розчин двох видів: з цементівкою і без неї. На деяких шматках цегли і розчину виявлено невеликі фрагменти фресок, переважно темно-червоні. В описаному шарі ґрунту між розчином і цеглою зустрічаються уламки скла, черепки феодального посуду, знайдено невеликий шматок розчину з мозаїкою. Більше мозаїк не знаходили. При розчищенні фрагмента заваленої стіни знайдено кілька шматків фресок темно-червоного кольору без візерунка. Знайдений фрагмент кладки має форму пучкового стовпа (негативи НА ІА АН УРСР інв. № 7957, 193, 37). На блоці кладки зберігся валок напівколонки діаметром 17×13 см. На розчині, яким вкритий валок, подекуди зберігся фресковий розпис (фрагменти розпису з пучкового стовпа зберігаються у Софійському

¹³ Мовчанівський Т. М. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі Києва, Вишгорода, Райок, Городська (1937) // НА ІА АН УРСР. — Ф. 10. — № 8. — Зшитт 1. — С. 27—32; Мовчанівський Т. М. Щоденник (1936) // Там же. — Ф. 20. — № 32. — С. 34, 39; № 38. — С. 19, 25, 26, 43—49; Голубева Л. А. Дневник (1936) // Там же. — Ф. 20. — № 36. — С. 2, 3, 8; Маневський А. Щоденник (1936) // Там же. — Ф. 20. — № 33. — С. 12, 18; Голубева Л. А. Щоденник (1936) // Там же. — Ф. 20. — № 34. — С. 65, 49; Зацепіна Г. Н. Щоденник (1936) // Там же. — Ф. 20. — № 40. — С. 6—9; Протокол Ради-консультації (1936) // Там же. — Ф. 20. — № 38.

музеї, колекційний список 6, СМАА — 8024. Всі вони являють собою тиньк третього типу — Ю. К.).

Далі (поблизу цього ж місця — Ю. К.) (рис. 1, 1Г) знайдено цікавий фрагмент із цегли, описаної раніше (цегла з трикутним торцем — Ю. К.). Збереглися три виступи, кожний з кількох рядів цегли, з'єднаних розчином (поребриковий карниз, зубці якого складаються з кількох рядів плінфи з трикутним торцем — Ю. К.). Вибрано дуже багато фресок (у Софійському музеї зберігається деяка кількість фрагментів тиньку характерної трикутної та призматичної форми, що могли розміщуватися на зубцях поребрика. Всі вони являють собою тиньк третього типу — Ю. К.). Знайдено майже цілу цеглину розмірами $0,31 \times 0,31 \times 0,03$ м світлого кольору з кварцитовими зернами. В деяких місцях використовувалися половинки або $2/3$ цеглини¹⁴.

Записів про розкопки Десятинної церкви збереглося дуже мало. Єдиний документ, у якому подаються досить докладні відомості про дослідження церкви — це щоденник Г. Ф. Корзухіної (1939 р., експедиція М. К. Каргера). У ньому згадується про те, що значна кількість фрагментів стінного тиньку із залишками розпису виявлено у засипках фундаментних ровів, а також у центральному нефі (рис. 1, 1А). Серед останніх на глибині 1,7 м знайдено уламок кладки цегли з великим фрагментом фрески — німб, частина мафорія та буква Θ. Такий самий моноліт з фрескою (частина німба і частина корони) знайдено на глибині 2,4 м разом з ним — ще один фрагмент, на якому збереглася частина зображення ноги на зеленому тлі¹⁵. На жаль, місцезнаходження цих фрагментів у наш час невідоме, а ознак їх розчинів автор не наводить. У щоденнику також описано тиньковий розчин, який зберігся на стовпі фасаду західної галереї. За малюнком, поданим у щоденнику, в північно-західній частині плану церкви містився розкоп «МН 12—13», де приблизно на відстані 6 м від південно-західного рогу церкви розташований дверний проріз (прохід між стовпами — Ю. К.). З цього проходу збереглася частина заглаженого та зафарбованого коричневою фарбою розчину (рис. 1, 1Б)¹⁶. Про залишки розчину на стовпі згадує також М. К. Каргер, однак його свідчення дещо відрізняються від даних Г. Ф. Корзухіної. М. К. Каргер пише, що розчин мав інтенсивне червоно-коричневе забарвлення завдяки значним домішкам цементівки, а про фарбовий шар нічого не згадує. Крім того, він звертає увагу на виняткову міцність розчину¹⁷. Очевидно, що описаний розчин не міг бути тиньком другого чи третього типу, оскільки останнім навпаки властива особлива крихкість. Щоправда, вміст грубодисперсної цементівки у верхньому шарі третього типу тиньку трішки зміцнює її, але не надає їй надмірної тривкості. Крім того, грубодисперсна цементівка не забарвлює розчин в інтенсивно-коричневий колір, про який пише М. К. Каргер.

Посилаючись на наведені свідчення щоденників, можна вважати, що тиньк третього типу, принаймні той, що лежав «правильним рядом» біля стіни південно-східного палацу, належав саме йому. У всякому разі немає жодних підстав відносити цей тиньк до Десятинної церкви, котра віддалена від палацу приблизно на 40 м.

Складніше визначити атрибуцію поребрикового карниза та блока з напівколонкою, матеріали яких, хоч і ідентичні матеріалам північно-західного палацу, але виявлені поблизу північно-східного рогу Десятинної церкви. На наш погляд заслуговує уваги думка дослідників експедиції Т. М. Мовчанівського, які відносили знайдені ними матеріали до північно-східного палацу. На пояснення, чому поребрик та блок з напівколонкою опинилися біля стін Десятинної церкви, можна вису-

¹⁴ Натансон Д. П. Щоденник (1937) // НА ІА АН УРСР.— Ф. 20.— № 54.— С. 17—21, 35—39, 73—89, 90.

¹⁵ Корзухіна Г. Ф. Щоденник (1939) // НА ІА АН УРСР.— Ф. 207.— № 60.— С. 9, 24—27, 63.

¹⁶ Там же.— С. 5, 79.

¹⁷ Каргер М. К. Указ. соч.— С. 31.

нути припущення, що північно-східний палац загинув від пожежі 1017 р. (таку думку висловив перший його дослідник В. В. Хвойка)¹⁸, а його руїни могли бути використані як будівельний матеріал для ремонту інших споруд або підсипки майдана церкви. Що стосується тиньку другого типу, то технологічна подібність до тиньку третього типу дозволяє відносити його до тієї ж будівлі палацу. Відсутність цементівки у верхньому шарі можна пояснити тим, що він призначався для внутрішніх стін і тому міг бути менш тривким.

Відносно тиньку першого типу у щоденниках археологів не збереглося ніяких даних. Однак є всі підстави для того, щоб вважати їх залишками розписів Десятинної церкви. На користь цього говорить кількість знайдених фрагментів (понад 60% матеріалів розкопок усіх років), а також залишки зображень, що на них збереглися. На тому самому тиньку виконані, крім того, всі відомі нам залишки мозаїк з розкопок київського дитинця¹⁹. Отже тиньк цього типу міг належати великій монументальній споруді, прикрашеній мозаїками і розписом, якою і була Десятинна церква. Про належність тиньку другого та третього типів церкви, зокрема її галереям, переконливих відомостей немає. Дані М. К. Каргера про розчин на стовпі західної галереї аж ніяк не можуть правити підставами для того, щоб вбачати у ньому розчин, подібні до тиньку, знайденого поблизу палацу.

Вагоме підтвердження думки про те, що другий і третій типи тиньку відносяться до північно-східного палацу, містять матеріали досліджень київського дитинця останніх років. Так, 1982 р. В. О. Харламовим неподалік від західного палацу було розкопано залишки житла, у якому були знайдені фрагменти (рис. 1, Д) крихкого тиньку без мінеральних домішок, з великим вмістом соломки, тобто дуже подібного до тиньку другого типу, що найвірогідніше належав до північно-східного палацу. Оскільки житло віддалене більш як на 80 м від північно-східного палацу, випадкове попадання тиньку від згаданої споруди повністю виключене. Тим більше, що в межах житла фрагменти тиньку утворювали значні скупчення. Автор розкопок відносить їх до західного палацу²⁰. Однак вони можуть бути й залишками розпису самого житла. У даному випадку важливіше підкреслити, що тиньк належав споруді світського характеру, отже це свідчить на користь того, що тиньк другого та третього типів відноситься до будівлі палацу, а не Десятинної церкви.

Документальних відомостей про матеріали, знайдені при розкопках південного палацу, на жаль, немає. Матеріали, що зберігаються в музеях і відносяться до 1910—1914 рр., коли разом із Десятинною церквою вперше досліджувався цей палац, включають переважно тиньк першого типу, невелику кількість другого і окремі фрагменти третього. Виходячи з кількісного співвідношення наведених матеріалів, можна гадати, що тиньк першого типу відноситься до церкви, другого — до південного палацу, третього, можливо, потрапив у місце розкопок випадково, найвірогідніше, з південно-східного палацу.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що відмінності між окремими групами фрагментів не можна звести лише до їх функціонального призначення (тиньк внутрішніх та зовнішніх стін, як вважав М. К. Каргер). Вони свідчать про принципово різний процес виготовлення розчинів, що можна трактувати тільки як приналежність до різних технологічних традицій. Для першої з них характерне ретельне приготування добре випаленого та просіяного вапна, до якого додавалися дрібнодисперсні фракції мінеральних гідралічних домішок (кераміки, шлаку тощо), що надавало тиньку щільності та міцності (перший тип). Для другої традиції, на відміну від першої, властиве використання

¹⁸ Хвойка В. В. Указ. соч.— С. 69.

¹⁹ Коренюк Ю. О., Фурман Р. В. Вказ. праця.— С. 60.

²⁰ Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 112—116.

грубого вапна з великою кількістю недовипалених зерен, до якого крім стебел соломи нічого не домішувалось. Через відсутність мінеральних домішок розчин був жирним і неміцним внаслідок виникнення усадкових тріщин (другий тип). Цей самий тиньк, що призначався для зовнішніх стін дещо модифікувався: у верхній його шар додавалася цементівка (третій тип), що трохи поліпшувало технологічні якості розчину, однак не надавало йому міцності, яку можна було б порівнювати з розчином тиньку, до складу якого входили дрібнодисперсні гідралічні домішки.

Вивчення щоденників польових досліджень 1936—1937 рр. та матеріалів розкопок останніх років дозволяють зробити висновок, що технологічна традиція використання погано обпаленого вапна без мінеральних домішок або з крупною цементівкою застосовувалася в спорудах світського призначення — князівських палацах, можливо, і при розписах простих жител, а традиція застосування дрібнодисперсних мінеральних домішок в розчині з ретельно приготованого вапна належала майстрам, які розписували Десятинну церкву.

Як уже зазначалося, тиньки розписів Софійського собору, церкви на Золотих воротах та Георгієвського собору дуже близькі до тиньку першого типу з розкопок київського дитинця. До цієї ж технологічної традиції належать розписи Михайлівського собору Видубецького монастиря та деякі розписи початку XII ст.

Традиція використання вапна без мінеральних домішок чи з грубодисперсною цементівкою використовувалася дуже обмежено. Єдиний аналог тиньку другого типу зустрічаємо в матеріалах досліджень Михайлівського собору в Переяславі (розкопки М. К. Каргера, 1952—1954 рр.)²¹. Цей поодинокий приклад не має означати спадкоємного зв'язку технологічної традиції розпису цього храму з київськими палацами. Елементарна технологія виготовлення тиньку другого типу, яка не потребувала ретельної обробки вапна і, крім соломи, ніяких наповнювачів, могла спонтанно виникати в різний час і в різних місцях, де не було умов для досконалішого в технологічному плані способу приготування розчинів.

Що стосується тиньку третього типу, котрий був модифікацією тиньку другого типу і призначався для зовнішніх стін, то його ніде, крім київського дитинця, поки що не виявлено. І це зрозуміло: використання на зовнішніх стінах крихкого та пористого розчину, яким є нижній шар розчину у третьому типі тиньку, аж ніяк не можна вважати доцільним.

Таким чином, застосування дрібнодисперсних гідралічних домішок після того, як їх було використано в тиньках розписів Десятинної церкви, набуло значного поширення і продовжувалось при виконанні київських храмових розписів протягом більш ніж століття. Традиція використання грубого вапна та мінеральних домішок, очевидно, на початку XI ст. зникає.

Носіями цих двох технологій були, можна думати, різні групи виконавців. Першу з них уособлюють майстри, запрошені князем Володимиром «від грек» для виконання мозаїк та розписів Десятинної церкви. Носіями другої могли бути малярі, що розписували палаци київського дитинця. Зважаючи на те, що в київських будівлях XI ст. остання традиція не зустрічається, ймовірно гадати, що майстри, які працювали в палацах, належали до покоління, котре працювало ще в дохристиянські часи. Отже, можна припустити, що серед фрагментів тиньку другого та третього типів є залишки розписів, які прикрашали «терем вне града» часів княгині Ольги. Шкода, що ці фрагменти такі невеликі, що практично не дають уяви про те, яким міг бути цей розпис. Можемо тільки констатувати, що на численних, але дуже дрібних фрагментах тиньку другого типу збереглися залишки якихось, можливо, орнаментальних зображень та смуги червоної вохри із лінією

²¹ Раппопорт П. А. Указ. соч.— С. 32.

свинцевого сурика в центрі. Більшість фрагментів тиньку третього типу, яка містилася на фасадах, забарвлені червоною вохрою, фрагменти із зубців поребрика — жовтою, а з напівколонки збереглися рештки орнаментальних елементів зеленого кольору.

Дослідження фрагментів тиньку з розкопок київського дитинця ще далеко не завершене. Сподіваємось, що у подальшому воно приведе до нових спостережень.

Ю. А. Коренюк

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ МАТЕРИАЛЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ МОНУМЕНТАЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ КИЕВСКОГО ДЕТИНЦА

В статье рассматриваются фрагменты монументальной живописи, обнаруженные при раскопках каменных сооружений на киевском детинце. На основании привлечения дневниковых материалов экспедиции Ф. М. Мовчановского 1936—1937 гг., где описаны некоторые типы фрагментов, производится их атрибуция и отнесение определенных типов штукатурки к зданию Десятинной церкви и светским сооружениям — княжеским дворцам. Исследуется распространение технологических традиций, носителями которых были мастера, расписывавшие Десятинную церковь и княжеские дворцы в конце X в. в киевских памятниках более позднего времени.

Yu .A. Korenyuk

SCANTILY KNOWN FRAGMENTS FROM MONUMENTAL ERECTIONS OF THE KIEV DETINETS

Fragments of the monumental painting found during excavations of masonry buildings in the territory of the Kiev Detinets (a stronghold) are considered. Proceeding from diary notes of the expedition headed by F. N. Movchanovsky in 1936—1937 where some types of fragments are described, the latter are attributed and some types of plasters are ascribed to Desyatinnaya church and secular buildings — prince palaces. Engineering traditions whose carriers were craftsmen who painted Desyatinnaya church and prince palaces in late 10th cent. are studied in the paper from the standpoint of their spreading to Kiev monuments of later periods.

Одержано 14.05.88